

مفهوم و تاثیر اکراه در مسئولیت مدنی در حقوق ایران و فرانسه

حمید ابهری^۱، مهرداد پاکزاد^{۲*}، محمد مهدی پور^۳

۱. استاد گروه حقوق دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
۲. دانشجو دکتری حقوق خصوصی دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران
۳. استادیار گروه حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام، ایلام، ایران

پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۲۰

دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۲

چکیده

انسان موجودی ارادی است و داشتن این خصوصیت باعث می‌شود که مسئولیت‌هایی برانسان بار شود و در صورتیکه فرد تحت تاثیر اکراه، اراده اش مخدوش شود مسئول دانستن او تا حدودی امکان پذیر نیست. البته این نظر در بحث قواعد عمومی قراردادها و مسئولیت کیفری در قوانین دو کشور ایران و فرانسه، پیش‌بینی شده ولی قانون‌گذار ایران در حقوق مسئولیت مدنی، سکوت کرده است. دانشمندان علوم اسلامی، در کتاب‌های فقهی به این موضوع پرداخته و در بعضی موضوعات از جمله مبحث قتل اکراهی، اختلاف نظر دارند، در قانون مجازات اسلامی، در خصوص مجازات شخص اکراه شده، قانون‌گذاری شده است، ولی در مبحث حقوقی، حقوقدانان ایرانی، در کتب مسئولیت مدنی خود، به طور مختصر، با اشاره به کتب فقهی و قوانین مرتبط به آن پرداخته، ولی قاعده خاصی برای آن پیش‌بینی نکرده‌اند. با دقت در قوانین دو کشور ایران و فرانسه، ضرورت پیش‌بینی مواد مجزایی برای موضوع اکراه در مسئولیت مدنی ایران به دلیل اهمیت روزافزون مسئولیت مدنی و جلوگیری از اختلاف نظر در رویه قضایی احساس شده و مواد پیشنهادی هم ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: اکراه، مسئولیت مدنی، اتلاف، تسبیب، حقوق ایران و فرانسه.

۱. مقدمه

داشتن اراده یکی از خصوصیات متمایز بین انسان و دیگر موجودات است و این خصوصیت آن چنان اهمیتی دارد که خداوند برای این اعمال ارادی انسان مجازات و پاداش پیش بینی کرده است. از لحاظ عرفی نیز نمی توان بر فردی که اراده آزاد ندارد مسئولیت بار کرد و این موضوع از نظر حقوقی پذیرفته شده است. در حقوق ایران، اگر فردی با اکراه وادار به انعقاد یک معامله شود، اگر اکراه به درجه ای نباشد که اراده را کاملاً سلب نماید آن معامله غیرنافذ است و با تنفیذ شخص اکراه شده اصلاح می‌شود. حقوق فرانسه براساس ماده ۱۱۸۱ قانون مدنی^۱ آن کشور، مشابه حقوق ایران است. در مسئولیت کیفری در حقوق ایران به استناد ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی^۲، فرد اکراه شده مجازات نمی شود و استثنای در حقوق کیفری در جرائم موجب حد و قصاص است که در صورتیکه قاتل در حد وسیله قلمداد نکند، مباشر محسوب می شود. در خصوص موضوع مورد بحث یعنی مسئولیت فرد اکراه شده در مسئولیت مدنی، قانونگذار ایران و فرانسه به صراحت نپرداخته است و حقوقدانان با مراجعه به کتب فقها و مواد مرتبط قانون در حقوق ایران در این خصوص نظراتی ارائه داده اند و در حقوق فرانسه باز به صراحت به آن نپرداخته اند ولی در قوانین ایران و فرانسه این نقص وجود دارد.

۲. جایگاه بحث

اکراه در لغت در زبان فارسی، به معنای ناخواه و ستم بر کاری داشتن است (عمید، ۱۳۵۷، ص ۱۷۱) در قانون مدنی ایران، اکراه تعریف نشده است ولی در خصوص

۱. ماده ۱۱۸۱ قانون مدنی فرانسه مصوب ۱۰ فوریه ۲۰۱۶: « بطلان نسبی فقط می تواند توسط طرفی که قانون قصد حمایت از او را دارد تقاضا شود. بطلان نسبی میتواند با تنفیذ اصلاح شود. اگر اشخاص متعددی حق اقامه دعوای بطلان را داشته باشند، انصراف یکی از آنان مانع طرح دعوا از جانب دیگران نیست.

۲. مسئولیت کیفری در حدود، قصاص و تعزیرات تنها زمانی محقق است که فرد حین ارتکاب جرم، عاقل، بالغ و مختار باشد به جز در مورد اکراه بر قتل که حکم آن در کتاب سوم «قصاص» آمده است.

تعریف اکراه حقوقدانان ایرانی، تعاریفی را ارائه نموده‌اند و در اصطلاح حقوقی، عملی تهدید آمیز جهت اعمال فشار به طرف، جهت تحقق بخشیدن به خواسته اکراه کننده است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۳، ص ۷۳). اکراه فشار غیر عادی و نامشروعی است از طرف معامله یا شخص ثالثی به اکراه شونده بار شود جهت اینکه عمل حقوقی منعقد گردد (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۴۹۵؛ بابایی، ۱۳۹۷، ص ۱۹۸). در فقه اسلامی که از منابع الهام بخش و تکمیل کننده قانونگذاری در ایران است، اکراه به معنای وادار کردن فرد بر انجام کاری که اگر بیم از زیان مادی، معنوی و یا جسمی ناشی از تهدید کننده نبود آن را انجام نمی داد (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۶، ص ۶۳۰). در زبان فرانسه، اکراه در لغت، فشار فیزیکی یا معنوی بر شخصی برای انجام عمل یا ترک عملی برخلاف اراده شخص اکراه شده، تعریف شده است (Mestre (J) et Fage (B), 2006, p 108-109). در ماده ۱۱۴۰ قانون مدنی جدید فرانسه، آمده است: اکراه زمانی اتفاق می افتد که یکی از طرفین تحت فشار از جانب دیگر قرار گیرد که به موجب آن از ترس این که جان و مال خود و یا بستگانش در معرض صدمه قابل توجه قرار گیرند، مبادرت به انعقاد عقد نماید. از منظر حقوقدانان کلاسیک فرانسه، اکراه، یک فشار خارجی است بر روی یکی از طرفین قرارداد، برای این که طرف را مجبور به انعقاد قرارداد نماید (Charlot Ch, 1972, p49). برای روشن شدن مطلب مفهوم اکراه باید تفاوت اکراه را با مفاهیم مشابه از جمله اجبار و اضطرار مورد بررسی قرار داد.

۱-۲. تفاوت اکراه با اجبار

اکراه به صورت عام اعم از اجبار و اکراه خاص است. برخی معتقدند که اجبار درجه ای از اکراه است که فرد اکراه شونده اراده ای برای تصمیم گیری ندارد و شبیه

ابزاری در دست دیگری است (صفایی، رحیمی، ۱۳۹۷، ص ۲۴۴) فقها نیز اکراهی که در آن قصد از بین بردن را فاقد آثار دانسته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۰، ص ۲۲۷). ولی اکراه در معنای خاص، معامله ای که در آن قصد وجود دارد ولی رضا کامل و سالم ناشی از اکراه وجود ندارد (صفایی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۵) بر این اساس، اکراه درجه ای ضعیف تر از اجبار است که آثار متفاوتی با هم دارند.

در حقوق فرانسه، تفاوت بین اکراه و اجبار دانسته اند، حقوقدان در این خصوص بر این باورند که در اکراه اراده به صورت آزاد بیان نشده است بلکه با روشی با زور و اجبار بیان شده است در حقیقت هر اکراهی یک تهدید کوچک است، بدون این که نیاز باشد تفکیکی قائل باشیم بین این که تا چه حدی اراده تحت تاثیر قرار می گیرد هرچند تنها رضایت را مخدوش کرده و یا کاملاً ساقط کند (F-X. Testu, 2010, p34- Bastide G, 1961, p.258).

۲-۲. تفاوت اکراه با اضطرار

اکراه یک امر بیرونی مستقیم برای وادار کردن شخصی برای انعقاد یک معامله معین است ولی اضطرار یک فشار است که به شخصی وارد می شود برای انعقاد یک معامله که این فشار درونی است و برای اجبار مشخص برای یک معامله معین نیست و شخص مضطر برای فرار و رهایی از یک ضرورت و فشار اقتصادی یا اخلاقی دست به انعقاد عقد می نماید (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۴۹۸-۴۹۹)

اضطرار در حقوق فرانسه، موقعیتی که در آن یک شخصی به دلیل شرایط اقتصادی، طبیعی یا سیاسی که ملزم به اجبار به انعقاد قراردادی می شود؛ که اگر آن شرایط نبود هرگز آن را قبول نمی کرد. در خصوص این که در زمان حاکمیت قانون قدیم فرانسه، اضطرار، نوعی اکراه محسوب می شد یا نه اختلاف نظر وجود داشت، رویه قضایی در این زمینه وجود نداشت؛ ولی نظری غالب بود که اضطرار را اکراه

نمی دانست با این استدلال که هر کدام از طرفین، یک وضعیت خاصی در زمان انعقاد قرارداد دارند (A.Bamdé & Bourdoisead, 2017, p. 3).

۳. عناصر تشکیل دهنده و شرایط تاثیر اکراه

در این مبحث تلاش می شود که عناصر تشکیل دهنده اکراه و شرایط تاثیر اکراه و ضابطه های آن مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۱. عناصر تشکیل دهنده اکراه

عنصر مادی و معنوی دو عنصر تشکیل دهنده اکراه موثر در عقد است، تهدید نسبت به جان و مال و آبرو خود یا نزدیکان، عنصر مادی این مفهوم است و اینکه تهدید بایستی نامشروع و به منظور اجبار بر انجام معامله معین با هدف نامشروع تهدیدکننده در گرفتن رضای معامل عنصر معنوی اکراه است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۵۰۴-۵۰۵). ولی ترس بدون تهدید یا مجرد خوف از کسی بدون آنکه طرف تهدید کند اکراه محسوب نمی شود (ماده ۲۰۸ قانون مدنی).

گاهی شخص اکراه کننده به طور مستقیم اکراه نمی کند بلکه اکراه به طور غیر مستقیم و ناشی از روش اکراهی فرد (اکراه کننده) ظالم است که به نوعی تهدید ضمنی است. تهدید باید به وسیله امر غیر قانونی باشد ولی اگر به وسیله اعمالی که قانون مجاز می داند شخصی را وادار به انجام معامله نمایند شخص مزبور مکره شناخته نمی شود (امامی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۰؛ صفایی، ۱۳۹۸، ص ۱۰۹).

فقها، نیز به استناد آیه ۲۹ سوره نساء، در قرآن که آمده است: اموال یکدیگر را در میان خود به باطل نخورید، مگر آن که تجارتی از روی خشنودی و رضایت میان خودتان انجام گرفته باشد و پیامبر اسلام (ص) می فرمایند: تصرف در مال دیگری

بدون رضایت آن شخص جایز نیست و رضایت را شرط تحقق عقد دانسته‌اند (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۷، ج ۲، ۷۰۹) ولی اکراهی به حق باشد مانند وفاء به دین یا تسلیم مال فروخته شده این اکراه به حق و صحیح است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ص ۱۵۷). براساس حقوق فرانسه، اکراه ممکن است فیزیکی مانند فشردن دست شخص به اجبار برای امضای قرارداد باشد و ممکن است معنوی مانند تهدید باشد (C. Ballé, 1976, p. 27).

در حقوق فرانسه به استناد ماده ۱۱۴۰ قانون مدنی جدید فرانسه، اکراه از دو عنصر تشکیل می‌شود:

۱) وجود یک اجبار ۲) احساس ترس یا تاثیر اکراه در طرف اجبار یا الزام وارده به وسیله ی اکراه کننده، باید تاثیری بر رضایت طرف داشته باشد. با این فرض، در صورت فقدان این اجبار هیچ عیب اراده ای به وجود نمی‌آید (Ch. Charlot, 1972, 50).

اکراهی که می‌تواند باعث منعقد شدن قرارداد گردد، باید اکراهی غیر قانونی باشد (Mestre (J) et Fage (B), 2006, p 108-109 ; R.J. Pothier, 1835, p.22).

دکترین حقوقی، اکراه قانونی از جمله اکراه وارد شده از طرف اداره مالیاتی را صحیح دانسته‌اند (C. Goux, 2002, p.309).

۲-۳. معیار تشخیص اکراه

منظور از معیار تشخیص اکراه معیار شخصی یا معیار نوعی است و در ماده ۲۰۲ قانون مدنی ایران، هر دو معیار را مطرح کرده است. اکراه به اعمالی حاصل می‌شود که موثر در هر شخصی با شعوری بوده و او را نسبت به جان یا مال یا آبروی خود را تهدید کند، به نحوی که عادتاً قابل تحمل نباشد. در مورد اعمال اکراه آمیز، سن و شخصیت و اخلاق و مرد و زن بودن شخص باید در نظر گرفته شود، که این ماده به نظر برخی (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۵۲۵) اقتباس ناشیانه از ماده ۱۱۱۲ قانون مدنی قدیم

فرانسه، است که در آن آمده بود: «هرگاه ماهیت عملی موثر بر شخص متعارف باشد و هر گاه جان یا مال یا چنین شخصی را در معرض صدمه قابل توجه و متحمل قرار دهد و تهدید کند، اکراه محقق است. در این خصوص، سن، جنسیت و وضعیت شخص باید در نظر گرفته شود». (نوری، ۱۳۸۰، ص ۱۲) در بند اول ماده ۲۰۲ قانون مدنی ایران، ابتدا یک قاعده کلی و نوعی بیان شده است ولی در ادامه معیار شخصی انتخاب گردیده است در توجیه این ماده برخی استدلال نموده‌اند که باید ابتدا به تاثیر عمل در شخص متعارف توجه کرد، مگر اینکه ثابت شود که عمل تهدید آمیز در شخص طرف معامله، به علت شرایط خاص او موثر نبوده یا برعکس، هر چند در انسان متعارف نمی توانست موثر باشد در شخص طرف موثر واقع شده‌است (صفایی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۸).

در رویه قضایی فرانسه، آمده است: وقتی که صحبت از بطلان قراردادی به خاطر اکراه باشد دادگاهها ملزم به بررسی سن، جنسیت و شرایط شخصی که اکراه شده می باشند (Cour de cassation, 1969).

ماده ۱۱۱۲ قانون مدنی قدیم فرانسه، در اصلاحات سال ۲۰۱۶، تغییر یافت و موضوع آن ماده، با شماره ماده ۱۱۴۰، اصلاح گردید. بر اساس ماده مزبور: اکراه وقتی اتفاق می افتد که یکی از طرفین تحت فشار از جانب دیگر قرار گیرد که به موجب آن از ترس این که جان و مال خود و یا بستگانش در معرض صدمه قابل توجه قرار گیرند، مبادرت به انعقاد عقد کند.^۱ در این اصلاحات از کلمه بستگان استفاده شده است که این واژه شامل اقوام، دوستان و آشنایان می‌شود.

۱. L'article 1140 code civil français modifié par Ordonnance n°2016-131 du 10 février 2016: "Il y a violence lorsqu'une partie s'engage sous la pression d'une contrainte qui lui inspire la crainte d'exposer sa personne, sa fortune ou celles de ses proches à un mal considérable."

۳-۳. مبنای پذیرش اکراه

انسان در خصوص اعمال و رفتارهای ارادی خود می‌بایست جوابگو باشد ولی اگر در شرایط اکراهی انجام داده ممکن است موجب رافع مسئولیت او گردد. اعتبار بخشیدن به اراده ناسالم خلاف نظم عمومی و اخلاق حسنه است و از موانع اثر بخشی بر اراده ناسالم جامعه است. (حسینی مقدم، محمدی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۳) یکی از مباحث بارز در بحث اکراه، رابطه اکراه با اراده است، در فقه امامیه بین قصد و رضا تفاوت قائل شده است و احکام متفاوتی را بیان کرده اند، با توجه به نظر فقها در خصوص اکراه و اراده، می‌توان گفت اکراه در صورتیکه اکراه اساسی نباشد، نمی‌تواند عیب رضا یا عیب اراده باشد و بلکه از بین برنده رضا یا طیب نفس است (خراسانی به نقل از جعفری لنگرودی، ۱۳۹۸، ص ۹۴) آثار متفاوتی در اعمال حقوقی برای آن پیش بینی شده است ولی در بحث وقایع حقوقی، قانونگذار اکراه را پیش‌بینی نکرده است ولی با استفاده از عمومات آن در خصوص اعمال حقوقی می‌توان به نتایجی رسید هر چند برای جلوگیری از اختلاف نظر در محاکم و ایجاد رویه قضایی یکسان، بهتر آن است در متن قانون به این موضوع پرداخته شود. در مبحث بعدی به تاثیر اکراه و نتایج آن در حقوق کیفری، غصب، اتلاف و تسبیب پرداخته می‌شود.

۳-۴. نظریه های مسئولیت عینی و ذهنی

در خصوص مبنا و منشا مسئولیت نظریات متفاوتی بیان شده . چرا که آیا عمل یا خودداری از عمل جهت تحقق مسئولیت کافی است، یا اینکه خطای مقصر باید ثابت گردد. تا مسئولیت او معلوم شود. در این خصوص دو نظریه : نظریه خطا یا مسئولیت ذهنی و نظریه خطر یا مسئولیت عینی، ارائه شده است.

۳-۴-۱. نظریه خطا یا مسئولیت ذهنی (نظریه مبتنی بر سببیت اراده)

بر طبق این نظریه وجود مسئولیت، ناشی از عمل (اراده) خطای یک شخص است. یعنی اینکه انجام عمل یا خود داری از عمل، مخالف مقررات به تنهایی جهت مسئولیت کافی نیست بلکه باید خطا یا سهل انگاری انجام شده باشد. تا مسئولیت مدنی محقق شود. این نظریه اولین بار توسط گرسیوس هلندی برگرفته از حقوق روم ابراز شد.

۲-۴-۳. نظریه خطر یا مسئولیت عینی

این نظریه توسط انزیلوتی ایتالیایی ارائه گردید، طبق این نظریه هرگونه تخلف و کوتاهی نسبت به یک قاعده حقوقی، عرف یا معاهده موجب مسئولیت می‌گردد، خواه دارای عنصر خطا باشد یا نه (pierre, 2010, p.403-405).

نویسندگان قانون مدنی فرانسه (مصوب در سال ۱۸۰۴) مسئولیت را بر اساس تقصیر بنا کردند. بند ۱۳۸۲ شامل کلمه «سهل انگاری» و «بی تدبیری» (ماده ۱۳۸۳) نیز به عیوب (کم تر) اشاره دارد؛ تعهدات ناشی از نیابت (ماده ۱۳۸۴) و ناشی از حیوانات (ماده ۱۳۸۵) دلالت بر عدم نظارت و در نتیجه تقصیر دارد. در نهایت مسئولیت خسارت ناشی از «تخریب» ساختمان ها (ماده ۱۳۸۶) مستلزم «عدم نگهداری» یا «عیب ساختمانی» به عبارت دیگر، تقصیر است. گفته می شود که این تصور از مسئولیت که شامل تجزیه و تحلیل رفتار فرد می شود، ذهنی است.

مسئولیت ذهنی مبتنی بر بینش انسان گرایانه از جامعه است، جایی که هر فردی، با عقل متحرک است، از اراده آزاد خود بهره می برد و بر سرنوشت خود مسلط است، همه قصد دارند آزادانه عمل کنند، اما پاسخگوی عواقب اعمال خود را می پذیرند. آزادی، وجدان و مسئولیت مفاهیم مکمل و جدایی ناپذیرند: مسئولیت، وجدان و آزادی را فرض می کند. اما انسان آگاه و آزاد فقط مسؤول است. جریان فکری

گسترده ای در حال کشف مجدد نقش مسئولیت در همه زمینه ها و در عین حال تأکید مجدد بر اخلاق است (Viney et Jourdain, 2006, p.125). مسئولیت عینی مسئولیتی است، مبتنی بر علت و مسئولیت ذهنی، مبتنی بر تقصیر است.

در خصوص پذیرش کدام نظریه در مسئولیت مدنی در حقوق ایران، (در غصب، اتلاف و تسبیب) در مبحث آخر به آن پرداخته می شود.

۴. تفاوت اکراه در حقوق کیفری و مدنی

در این مبحث ابتدا تفاوت اکراه در حقوق کیفری و مدنی مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس در حقوق مدنی که خود به اعمال حقوقی و وقایع حقوقی تقسیم و بررسی می‌شود که در خصوص اکراه در مسئولیت مدنی می باشد.

۴-۱. اکراه در حقوق کیفری

در حقوق کیفری ایران و هم در حقوق اسلام، داشتن قصد و اراده در تکالیف و مجازات ها برای مؤاخذة و مسئولیت کفایت نمی‌کند بلکه لازم است که مرتکب یا مکلف در حال برخورداری از اختیار قصد ارتکاب جرم یا نقض تکلیف کند تا بتوان او را مجازات کرد (میرسعیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۲). ماده ۱۴۰ قانون مجازات اسلامی ایران مصوب ۱۳۹۲، اعلام داشته است: «مسئولیت کیفری در حدود قصاص و تعزیرات تنها زمانی محقق است که فرد حین ارتکاب جرم، عاقل، بالغ و مختار باشد و ...». قانونگذار به صراحت اختیار داشتن و مکره نبودن از شرایط مسئولیت کیفری، دانسته است و ماده ۱۵۱ قانون مزبور آمده است: «هرگاه کسی بر اثر اکراه غیرقابل تحمل مرتکب رفتاری شود که طبق قانون جرم محسوب شود مجازات نمی گردد ...». اکراه و اجبار در حقوق کیفری از نظر آثاری که در فرد ایجاد کننده برابری ولی در صورت متفاوتند: حقوقدانان اجبار به اجباری مادی و معنوی تقسیم می‌کنند (اردبیلی، ۱۳۹۲، ص ۱۷۳).

اجبار مادی ممکن است درونی یا بیرونی باشد؛ اجبار مادی بیرونی یا قوه قاهره امری است خارج از عرف که بدون آنکه بتوان در مقابل آن مقاومت کرد بزه انجام می‌شود که در جرائم عمدی مانند قتل، سرقت، و یا کلاهبرداری به دشواری متصور است ولی در زنای به عنف (بند ت ماده ۲۲۴ قانون مجازات اسلامی) و یا لواط به عنف (ماده ۲۳۴ قانون مجازات اسلامی) متصور است و چنین رفتاری مانع از توجه مسئولیت کیفری به بزه‌دیده است و در جرایم خطایی (غیر عمدی) و جرایم ناشی از ترک فعل اجبار فراوان مصداق پیدا می‌کند. (اردبیلی، همان، ص ۱۷۴) اگر اجبار به علتی منتسب به خود فاعل باشد مانند ماده ۷۶ قانون جرائم نیروهای مسلح مصوب ۸۲/۱۰/۹.

همانطور که گفته شده در ماده ۱۵۱ قانون مجازات اسلامی ایران، مجازات اکراه کننده در تعزیرات را معین کرده است ولی در خصوص سایر جرائم موجب حد و قصاص اعلام داشته که طبق مقررات خاص آنها، رفتار شود. «در باب حدود جامع تمام رفتارهای اکراه آمیز نسبت به یکایک جرایم این باب نیست» (اردبیلی، همان، ص ۱۸۲). ولی در ماده ۳۷۵ قانون مزبور، «اکراه در قتل مجوز قطعی نیست و مرتکب، قصاص می‌شود و اکراه کننده، به حبس ابد محکوم می‌گردد.» در این خصوص اکثر فقهای امامیه (فقهای مذهب شیعه)، اکراه در قتل را موجب سقوط مسئولیت کیفری نمی‌دانند زیرا که گفته شده که در قتل نمی‌توان گفت که شخص اکراه شده با کشتن دیگری خطر بزرگتری را دفع کرده است و به عبارت دیگر از لحاظ شرعی هیچ کس نمی‌تواند جان خود را بر جان دیگر ترجیح دهد مگر آنکه شخص اکراه شده صغیر غیر ممیز یا مجنون باشد که در این صورت اکراه کننده قصاص می‌شود (حسینی مراغه‌ای، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۴۳۷، ۷۰۷، شهید ثانی، ۱۴۱۳، ص ۸۵ - نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۲، ص ۵۴ - ۵۵). اینکه از دید عرف مرگ مکره و مرگ ثالث هر دو یکسان است و مرگ او

مهم تر از مرگ ثالث نیست (باریکلو، ۱۳۹۴، ص ۱۱۶) البته نظری دیگر در فقه وجود دارد که باید دید اکراه به چه نوع قتلی شده است یعنی اگر گفته شود که فلانی را نکشی من تو را به نحو بسیار وحشتناکی قطعه قطعه خواهم کرد در این صورت برخی از فقها گفته اند چون قتل دیگری برای دفع خطر بزرگتری است اکراه موجب سقوط قصاص خواهد بود (خویی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۱۸).

در حقوق فرانسه نیز، این یک فرضیه است که در آن وقتی شخصی مرتکب جرمی می‌شود که انجام آن غیر ارادی و تحت کنترل نیروی غیرقابل مقاومت باشد، او بی مسئولیت است؛ زیرا از اراده خود محروم شده است. (Brice Partouche. B, 2013, p.764-765) در این رابطه بند ۲ از ماده ۱۲۲ قانون مجازات فرانسه مقرر می‌دارد: شخصی که تحت تاثیر نیرو یا محدودیتی مرتکب عملی شود و نمی‌تواند در برابر آن مقاومت کند از نظر کیفری مسئولیتی ندارد.

۲-۴. اکراه در حقوق مدنی

اکراه در حقوق مدنی را میتوان به دو دسته اکراه در اعمال حقوقی و اکراه در مسئولیت مدنی تقسیم کرد.

۱-۲-۴. اکراه در اعمال حقوقی

هر چند اکراه در اعمال حقوقی، خارج از بحث موضوع تحقیق است ولی چون بیشترین بحث اکراه در حقوق مدنی، در بحث اعمال حقوقی مطرح گردیده است. حقوقدانان ایرانی، بر آنند که اکراه در اعمال حقوقی، از نوع اکراهی است که اراده کاملاً ساقط نگردیده است بلکه شخص اکراه شده بدون میل باطنی، قصد انشای معامله کرده ولی چون رضای آزاد در تشکیل معامله را نداشته است معامله او غیرنافذ است (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۵۳۸-۵۳۷؛ شهیدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۲۸).

در حقوق فرانسه، در آثار اکراه در اعمال حقوقی، دو اثر پیش‌بینی کرده بودند: بطلان مطلق و بطلان نسبی. در اکراه ناشی از فشار فیزیکی چون اراده سلب می‌گردد و یا اکراهی که قانون آمره را نقض کند، بطلان مطلق به عنوان آثار پیش‌بینی شده است ولی اگر اکراه به نحوی باشد که شخص اکراه شده قصد تنفیذ داشته باشد، بطلان نسبی (غیرنافذ) است (Salomé Zoé, 2014, p.35-36). مواد ۱۱۷۹ الی ۱۱۸۳ قانون جدید فرانسه، به همین موضوع پرداخته است.

۴-۲-۲. اکراه در مسئولیت مدنی

در قانون مدنی ایران، اصطلاح مسئولیت مدنی به کار برده نشده و قانونگذار، به پیروی از فقه، واژه ضمان را برای بیان این الزام حقوقی به کار برده است. فصل دوم از باب دوم (الزاماتی که بدون قرارداد حاصل می‌شود) به ضمان قهری اختصاص یافته است و شامل عناوین غصب و اتلاف و تسبیب و استیفا می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۳۵).

در حقوق فرانسه، مسئولیت مدنی شاخه‌ای از حقوق است که جبران خسارت وارده به یک شخص را به دیگران تحمیل می‌کند. موضوع مسئولیت مدنی اساساً توسط قانون مدنی فرانسه در مقرراتی تنظیم شده است که از سال ۱۸۰۴ تاکنون تغییری نکرده‌اند. برخلاف مسئولیت کیفری، که هدف آن مجازات مرتکب رفتار مجرمانه است، هدف و وظیفه مسئولیت مدنی جبران خسارت وارده به دیگران است. قانون مدنی فرانسه در سال ۱۸۰۴ مسئولیت مدنی را در یک تفکیک اساسی بین مسئولیت قراردادی، که حاکم بر خسارت ناشی از چارچوب روابط قراردادی است، و خسارت یا مسئولیت خارج از قرارداد، که حاکم بر همه موارد دیگر است، تنظیم می‌کند خسارات دیگر (به عنوان مثال ناشی از تصادف یا جرم کیفری). در قوانین

فرانسه ، این دو رژیم کاملاً از یکدیگر مستثنی هستند: در صورت وجود رابطه قراردادی بین مرتکب و خسارت دیده ، زیان دیده فقط می تواند به مسئولیت قراردادی مرتکب استناد کند. با این وجود ، از سال ۲۰۰۶ ، اشخاص ثالث قرارداد مجاز به استناد به عملکرد معیوب قرارداد هستند ، در صورتیکه این امر باعث آسیب به آنها شده باشد. بنابراین، مسئولیت مدنی مسئولیتی است که از نظر خسارتی که عملی عمدی یا غیرعمدی و همچنین عدم اقدام پیش بینی شده در قرارداد ، موجب آن شده است ، مورد توجه قرار می گیرد (Descamps. O, 2009, p291-292).

موارد با اهمیت مسئولیت مدنی در حقوق ایران، اعم است از: غصب، اتلاف و تسبیب. در این مقاله به بررسی این موارد خواهیم پرداخت هر چند درحقوق فرانسه به صراحت به آن نپرداخته‌اند.

۱) مسئولیت فرد اکراه شده غاصب

در غصب دو نوع فرض اکراه متصور است، فرض اول این که ثالثی، دیگری را اکراه به غصب مال شخصی و تلف آن، نماید و فرض دوم این که، غاصب ابتدا مال غصب کرده و بعد اکراه کننده، غاصب را اکراه به تلف کردن آن مال نماید. فرض اول، فرد اکراه شده غاصب است و مسئولیت مسبب اقوی از مباشر است. ولی اگر غاصبی مالی را غصب کند بعد از غصب، توسط شخص دیگری اکراه شود که آن مال را تلف کند، این سوال به ذهن می رسد آیا غاصب اکراه شده در برابر مالک مسئولیت دارد؟ و آیا مشمول معافیت مسئولیت می شود؟ برای معافیت از مسئولیت، وجود رابطه علیت بین فعل مباشر و تلف یا تقصیر در تحقق آن شرط است ولی، «در مواردی که ضمان تلف مالی، قطع نظر از چگونگی و علت آن، به عهده متصرف است، وجود اکراه اثری در این ضمان ندارد» (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۳۲۴). سپس، چون مسئولیت غاصب همچنان در برابر مالک وجود دارد اکراه شخص ثالث، مسئولیت غاصب را منتفی نمی کند ولی مالک حق رجوع را به هردو غاصب و اکراه کننده را دارد و در صورت

رجوع به اکراه کننده، حق رجوع به غاصب را ندارد و در صورت رجوع به غاصب، غاصب حق رجوع به اکراه کننده را خواهد داشت (نجفی، ۱۴۰۴، ص ۵۸). یکی از موارد استناد در حقوق ایران، قاعده فقهی «الغاصب یؤخذ به اشق الاحوال» یعنی به غاصب سختگیری می شود، است (فخار طوسی، در محضر شیخ انصاری، ص ۹۳). این نوع برخورد سختگیرانه را می توان با نقض تکلیف کلی رفتار، در تقصیر خارج از قرارداد در حقوق فرانسه، تا حدودی شبیه دانست. (ژوردن، ۱۳۹۴، ص ۷۳)

۲) مسئولیت فرد اکراه شده در اتلاف

در حقوق ایران، اتلاف مبتنی بر تقصیر نیست؛ اجبار و اکراه رافع مسئولیت مباشر نیست، مگر اینکه اکراه و اجبار سبب اقوی از مباشر باشد در این خصوص می توان به ماده ۳۳۲ قانون مدنی، استناد کرد که اعلام می دارد: «هر گاه یک نفر سبب تلف شدن مالی را ایجاد کند و دیگری مباشر تلف شدن آن مال بشود مسئول است نه مسبب مگر اینکه سبب اقوی باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد». با توجه به این ماده، شخص اکراه کننده مباشر، مسئول است و اکراه کننده سبب اقوی است ولی نظر دیگری وجود دارد، مبنی بر این که چون در این فرض تقصیر شرط نیست و اکراه هم چندان شدید نباشد که سبب را قوی تر از مباشر کند، اثر اکراه را در رفع مسئولیت نباید پذیرفت. (بائوج لاهوتی، ۱۳۹۳، ص ۹۸) در حقوق فرانسه در ماده ۱۲۴۰ قانون مدنی، به صراحت هر شخصی باعث ضرر به دیگری شود را مسئول دانسته است و در ماده بعد آن قانون، حتی اشخاص را نسبت جبران خسارات ناشی از سهل انگاری یا بی احتیاطی را هم مسئول دانسته اند.

۳) مسئولیت فرد اکراه شده در تسبیب

در حقوق ایران، به استناد ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، در تسبیب، تقصیر شرط است و با اکراه تقصیر از بین می‌رود زیرا، شخص اکراه شده در انجام آن عمل مقصر نیست (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۳۲۴) «به عنوان مثال: اگر شخصی دیگری را تهدید به مرگ نماید که چاهی برای وی در معبر عمومی حفر کند و پس از حفر، شخص ثالثی درون آن افتد، عمل حفرکننده با توجه به اجبار صورت گرفته تقصیر نیست. البته در اینجا نیز باید به طور نسبی حکم نمود و اوضاع و احوال هر قضیه را مورد سنجش قرار داد که آیا تهدیدی صورت گرفته یا نه» (یزدانیان، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۹۰). به نظر می‌رسد در تسبیب فقط به دلیل نبود تقصیر نیست که شخص اکراه شده مسئول نیست، بلکه علاوه بر منتفی شدن تقصیر، به دلیل وجود اکراه شخص ثالث، رابطه علیت، یکی از ارکان اثبات مسئولیت مدنی، نیز قابل اثبات نیست.

هرچند قانونگذار در انتهای ماده ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی، اعلام داشته: «... در صورتیکه مباشر در جنایت بی اختیار، جاهل، صغیر غیرممیز یا مجنون و مانند آنها باشد فقط سبب، ضامن است» و این ماده در فصل دوم _ ضامن دیه در قانون مجازات اسلامی، آمده است و ماده ۴۵۲ آن قانون، اعلام داشته که دیه آثار مسئولیت مدنی یا ضامن را دارد ولی با داشتن یک ماده صریح در قوانین حقوقی، هر گونه شائبه‌ایی را از بین خواهد برد.

در حقوق فرانسه، شرط ضروری زیان، تقصیر است اما اگر نتواند علت تحقق زیان باشد، رویه قضایی، وجود رابطه سببیت را رد می‌کند (ژوردن، همان، ص ۹۵-۹۳). با توجه به این نظر، اکراه می‌تواند رابطه سببیت را قطع کند.

۵. نتیجه گیری

نداشتن مواد قانونی در خصوص بحث اکراه در مسئولیت مدنی، باعث اختلاف نظر و نداشتن رویه مشخص می‌شود و به نظر می‌رسد، در خصوص اکراه در مسئولیت مدنی در حقوق ایران، ابتدا، دسته بندی انجام داده و برای هر کدام از مسئولین

غصب، اتلاف و تسبیب مواد جداگانه ایی تصویب نمود. در بحث غصب، با توجه به قاعده فقهی- حقوقی بر خورد شدید با غاصب، و ماده ۳۱۵ قانون مدنی ایران، « غاصب مسئول هر نقص و عیبی است که در زمان تصرف او به مال مغضوب وارد شده باشد هر چند مستند به فعل او نباشد» می توان پیشنهاد ماده ایی با این مضمون داد: «اگر غاصب تحت تاثیر اکراه شخص یا اشخاص دیگر اقدام به تلف مال مغضوبه نماید همچنان در برابر مالک مسئول است مگر این که به سبب اکراه اراده او ساقط گردد ولی حق رجوع به اکراه کننده را دارد. مالک نیز می تواند به طور تضامنی به هر دو رجوع نماید.

تبصره- اگر شخصی دیگری را اکراه به غصب و اتلاف مال غصب شده نماید، اکراه کننده سبب اقوی از مباشر است و مسئول شناخته می شود».

در خصوص مسئولیت فرد اکراه شده در اتلاف، با توجه به ماده ۳۳۲ قانون مدنی ایران، که اعلام می دارد: « هر گاه یک نفر سبب تلف شدن مالی را ایجاد کند و دیگری مباشر تلف شدن آن مال بشود مسئول است نه مسبب مگر اینکه سبب اقوی باشد به نحوی که عرفاً اتلاف مستند به او باشد»، در اتلاف اکراهی، فرد اکراه کننده قاعدتاً، سبب اقوی از مباشر می باشد. بنابراین، می توان ماده ای با این مضمون پیشنهاد داد: «اگر اتلاف اکراهی باشد، شخص اکراه کننده مسئول است مگر اینکه ثابت نماید که سبب اقوی از مباشر نبوده است.» در این ماده پیشنهادی به دلیل اینکه در اتلاف تقصیر شرط نیست و فرد اکراه کننده سبب اقوی از مباشر می باشد؛ می توان یک اماره قانونی پیش بینی نمود که قابل نقض هم می باشد.

در مورد مسئولیت فرد اکراه کننده و اکراه شده در تسبیب در حقوق ایران، به دلیل نبود تقصیر و عدم امکان اثبات رابطه علیت نسبت به فرد اکراه شده، می توان پیشنهاد داد: «اکراه کننده، در تسبیب مسئول است»

۵. منابع و مآخذ

- قرآن کریم

۵-۱. منابع فارسی

۱. اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، چ ۲۸، تهران، میزان، ۱۳۹۲.
۲. امامی، سیدحسن، حقوق مدنی، ج ۱، چ ۲۸، تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۵.
۳. بابایی، ایرج، حقوق مسئولیت مدنی و الزامات خارج از قرارداد، چ ۲، تهران، میزان، ۱۳۹۷.
۴. باریکلو، علیرضا، مسئولیت مدنی، چ ۶، تهران، میزان، ۱۳۹۴.
۵. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چ ۱۴، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۳.
۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، تاثیر اراده در حقوق مدنی، چ ۳، تهران، گنج دانش، ۱۳۹۸.
۷. جمعی از پژوهشگران زیر نظر هاشمی شاهرودی، سیدمحمود، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم السلام، ج ۱، چ ۱، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۲۶.
۸. حسینی مقدم، سید حسن، محمدی، سام، آفرینش اثر حقوقی با اعلام اراده، چ ۱، تهران، مجد، ۱۳۹۸.
۹. ژوردن، پاتریس، اصول مسئولیت مدنی، مترجم و تحقیق مجید ادیب، چ ۴، تهران، میزان، ۱۳۹۴.
۱۰. صفایی، سیدحسن، حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، ج ۲، چ ۹، تهران، میزان، ۱۳۸۹.

۱۱. صفایی، سیدحسن، رحیمی، حبیب اله، مسئولیت مدنی تطبیقی، چ ۱، تهران، شهر دانش، ۱۳۹۷.
۱۲. شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادها و تعهدات، ج ۱، چ ۸، تهران، مجد، ۱۳۹۰.
۱۳. عمید، حسن، فرهنگ عمید، چ ۱۶، تهران، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۷.
۱۴. فخارطوسی، جواد، در محضر شیخ انصاری، ج ۱۸، چ ۹، قم، دارالحکمه (علامه)، ۱۳۹۶.
۱۵. کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، قواعد عمومی قراردادها، ج ۱، چ ۸، تهران، سهامی انتشار، ۱۳۸۸.
۱۶. کاتوزیان، ناصر، الزام های خارج از قرارداد، مسئولیت مدنی، ج ۱، چ ۱۱، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۹۱.
۱۷. میرسعیدی، سیدمنصور، مسئولیت کیفری، ج ۱، چ ۳، تهران، میزان، ۱۳۹۰.
۱۸. نوری، محمدعلی، قانون مدنی فرانسه، چ ۱، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۰.
۱۹. یزدانیان، علیرضا، قواعد عمومی مسئولیت مدنی، ج ۱، چ ۲، تهران، میزان، ۱۳۹۷.

۲-۵. منابع عربی

۲۰. حسینی مراغه‌ای، سید میر عبدالفتاح بن علی، العناوین الفقهیه، ج ۲، چ ۱، قم، انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷.
۲۱. خویی، سید ابوالقاسم موسوی، مبانی تکلمه المنهاج، ج ۲، چ ۱، قم، موسسه احیاء آثار الامام الخوئی، ۱۴۲۲.
۲۲. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، الروضه البهیة فی شرح اللمعه الدمشقیه، ج ۳، چ ۱، قم، کتابفروشی دآوری، ۱۴۱۰.

۲۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ج ۳، چ ۱، قم، موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳.
۲۴. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ج ۱۵، چ ۱، قم، موسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳.
۲۵. نجفی، صاحب جواهر، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۳۷، چ ۷، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴.
۲۶. نجفی، صاحب جواهر، محمدحسن، جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام، ج ۴۲، چ ۷، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴.

- پایان نامه ها

۲۷. بانوج لاهوتی، خشایار، تاثیر اکراه بر مسؤولیت مدنی در حقوق ایران و فقه امامیه، استاد راهنما عبدالله رستمی چلکاسر، دانشگاه گیلان، اسفند ۱۳۹۳.

۳-۵. منابع فرانسوی

28. Ballé (C.), La menace : un langage de violence Paris, CNRS, 1976.
29. BAMDE Aurelin & Bourdoisead J, Droit des contrats, Droit des obligations, 2017, <https://aurelienbamde.com/2017/02/20/laviolencenotio> nelements-constitutifs-et-reforme-des-obligations .
30. Bastide G, Traité de l'action morale, t. I, n 58, Paris, 1961.
31. C. Goux, la violence dans la formation des actes juridiques, la théorie générale des obligations, Liège, Formation permanente CUP, vol. 57, 2002.
32. Charlot Ch, la violation dans les contrats, Mémoire sous la direction du Professeur J. Ghestin, Paris, 1927.
33. Cour de cassation, 3ème chambre civile, 19 février 1969.

34. Descamps.(O), La responsabilité dans le Code civil, Histoire de la justice, n° 19), 2009.
35. F-X. Testu, Contrats d'affaires, Dalloz, n 12, 2010.
36. Mestre (J) et Fage (B), observations sous 2e Civ, Revue trimestrielle de droit civil, n 1, charonique 3, 2006.
37. Partouche (B), Tentative et violences volontaires dans la jurisprudence «contemporaine, Revue de science criminelle et de droit pénal comparé », Dalloz, 2013, N° 4, 2013..
38. Philippe Pierre, la responsabilité objectiv nation et rôle de la faute en droit français, Revue juridique de l'Ouest, n 4, 2010..
39. Partouche (B), Tentative et violences volontaires dans la jurisprudence «contemporaine, Revue de science criminelle et de droit pénal comparé », Dalloz, 2013, N° 4, 2013.
40. R.J. Pothier, Traité des obligations, Tome premier, Bruxelles, Lancet et cie Librairies, n 23, 1835.
41. Salomé Zoé, étude comparative de la notion de violence en droit franco-belge et, britannique, mémoire sous direction Philippe Denis, université de catholique de Louvain, 2014.
42. G. Viney, . P. Jourdain, les conditions de la responsabilité , LGDJ 2006.

The concept and effect of reluctance in civil liability in Iranian and French law

Hamid Abhary¹, Mehrdad Pakzad^{*2}, Mohammad Mehdipour³

1. Professor of Private Law in Mazandaran University, Babolsar, Iran.

2. PhD Student in Private Law, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

3. Assistant Professor of Law, Ilam Azad University, Ilam, Iran.

Receive: 22/04/2021

Accept: 11/12/2021

Abstract

Man is a voluntary being, and having this quality causes human responsibilities to be borne and if a person is reluctantly influenced by her will, it is not possible to hold her responsible to some extent. Of course, this view is foreseen in the discussion of the general rules of contracts and criminal liability in the laws of Iran and France, but the Iranian legislator has been silent on civil liability law. Scholars of Islamic sciences have addressed this issue in jurisprudential books and disagree on some issues, including the issue of reluctant murder. The Islamic Penal Code legislates the punishment of the reluctant person, but in the legal field, Iranian jurists, in their books on civil liability, briefly refer to the books of jurisprudence and related laws, but a special rule for It has not been predicted. Carefully in the laws of Iran and France, the need to provide separate materials for the issue of reluctance in civil liability of Iran due to the growing importance of civil liability and to prevent disagreement in the judicial process has been felt and the proposed materials have been presented.

Keywords: Reluctance, Civil Liability, Waste, Causation, Iranian and French Law.

* Corresponding author's E-mail: pakzadlaw64@gmail.com